

Gárdonyi regényeinek szerkezetéről: a bűvópatak-technika

Pedighát voltaképpen minden regény az író élete története. Akármiféle személyek is szerepelnek a regényben, a szívök mindig az író szíve.

Gárdonyi naplójából¹

1. Gárdonyi műveit sokan szeretik, sokan olvassák. Népszerűségükről tanúskodik számos kiadásuk. Régebben minden könyvszerető családban megvolt a Dante-kiadás, a narancssárga vagy türkizkék könyvek, a stilizált szegfűmintás borítóval. (A szegfű egyik kedvenc virága lehetett Gárdonyinak, nincs olyan írása, amelyben ne szerepelne.)

A legnagyobbak között tartjuk számon: az olvasók is, és számos irodalomtörténész is: Sík Sándor, Schöpflin Aladár és mások. Éppen ezért furcsa, hogy egy mai, a nagyközönségnek szánt akadémiai összefoglalásban nincsen róla fejezet, neve említés szintjén csak négyszer bukkan fel a kötetben. A Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom* című összefoglalásról van szó (Akadémiai, 2011), amelyről azt írják az interneten, hogy „Szerb Antal óta nem jelent meg ilyen alapos összefoglaló munka a magyar irodalomról.” De Szerb Antal elismerően írt Gárdonyiról! Kihagyása egy összefoglalásból azt jelenti, hogy az akadémiai és az egyetemi körök valamiért leminősítették, s ez a leminősítés kezdi elérni, s talán már el is érte a tanterv- és tankönyvgyártókat. Gárdonyi teljesen kimarad a középiskolai tananyagból. Az *Egri csillagok* a hatodik osztályban kötelező olvasmány, de már mondogatják, sustorogják, hogy nehéz a gyerekeknek. Ez a settegés-sugdosódás (Dobó szavai) minden hazafias szemléletű művet elér, így A kőszívű ember fiait is, s az új irodalom-tankönyvben, az Arany Jánosról szóló fejezetből kihagyták a hazafias-gondolati költeményeket (Rendületlenül, Magányban, Széchenyi emlékezete, sőt a Buda haláláról sem esik szó).

Ez a sorsa Mórának is, neve sem szerepel a fent említett akadémiai kötetben, s lassanként Jókai is áldozatul esik az érthetetlen szelektálásnak (az új, tizedikes tankönyv végén szerepel, egy összezapott, gyatra stílusú fejezetben). Az okokat csak sejtem, nem vállalkozhatom feltárásukra, jó volna, ha maga a szerkesztő vagy a szerzők indokolnák meg döntésüket. Most csak annyi a célom, hogy a Gárdonyi-regények szerkezetéről közöljem egy megfigyelésemet.²

1.1. Sokan írtak már Gárdonyiról, stílusát azonban csak Sík Sándor elemezte kellő alaposággal. Szerinte Gárdonyi stílusának gazdag sokoldalúsága három alaptípusra vezethető vissza. Az első a *konstatáló stílus*, sajátos mondatformákkal, benne az igék gazdagságával, egyéni főnevekkel. Másik jellegzetessége a *szemléletesség*, amely „nem a festőiség, hanem a plasztika eszközeivel jelenik meg nála”, hatását néhány vonással éri el, egyedi igével, jelzővel, hasonlattal. Stílusának harmadik alaptípusa a *lírai jelleg*, rövidmondatos marad, de nem konstatáló, hanem érzelmekkel teli, s mindenképp felett zeneiség, gondolatritmus jellemzi. „Stíljének fejlődése pedig körülbelül azt a vonalat futja meg, amelyet Arany János stíljének ismertünk meg: a konvenciótól, a naiv népiesen át: a koncentrált népiességből stilizált klasszikus magyar stílusig” (Sík Sándor 1928: 127; idézi Keller Péter is, 2015: 86–88). A sokirányú magyar regényirodalomban Gárdonyi sajátos helyet foglal el – a legnagyobbak között: „A modern regénynek olyan formájához azonban, amelyet azonkívül, hogy organikus egész és a maga törvényei szerint tökéletes, speciálisan *magyar* regénynek nevezhetnénk, –

¹ Gárdonyi József 1934, *Az élő Gárdonyi. II.*, 106, Az a Hatalmas Harmadik kapcsán írta Gárdonyi.

² *Az érvelés és a stílus humora Gárdonyi regényeiben* címen egy hosszú tanulmányt már közöltem az internetes Anyanyelv-pedagógia c. folyóiratban.

aligha jutott valaki közelebb Gárdonyinál” (uo. 128). Hasonlóan ír stílusáról Schöpflin Aladár és Szerb Antal is. „A nyelve is alighanem tudatosan a népköltészet nyelvéből indul ki, erős ritmusú, rövid mondatai, a lehetőségig leegyszerűsített kifejezési formái, a parasztlelet képzetkörén maradó kép- és szólamkincse a nép ősi költői nyelvanyagából van kiépítve” (Schöpflin 1937/1990: 124). „Stílusa koncentrált népiességgel az Arany-hagyomány legjobb folytatója” (Szerb Antal 1943: 439).

Nyelvezetének tisztaságát, magyarosságát minden méltatója dicséri. Lőrincze Lajos ezt mondta róla egyik rádiós előadásában: „Ha azt kérdezik tőlünk, melyik magyar íróat ajánljuk, akitől szép magyarságot tanulhatunk, akinek művein nyelvérzékünket erősíthetjük, jó irányba fejleszthetjük, akkor az elsők között Gárdonyit szoktuk említeni, ajánlani. Az ő kristálytisza, finom színekben játszó, stílusa, egyszerű s mégis gazdag nyelve legjobb példa lehet mindenkinek” (idézi Kispéter 1970: 224).

1.2. A Gárdonyiról szóló szakirodalom igen nagy. Sík Sándor tanulmánya alapvető, és Gárdonyi méltó módon szerepel a régebbi összefoglalásokban. Schöpflin Aladár hangsúlyozza, hogy „ő írta a magyar parasztletről a legszebb novellákat” (Schöpflin 1990/1937: 121). Röviden ír népiességéről, meleg parasztábrázolásáról, a Göre-humorról, de a férfi-nő konfliktus ábrázolását emeli ki, ha meggondoljuk, jogosan: a szerelem és a házasság problémája végigkíséri egész pályáját. Szerb Antal rövid jellemzésében benne van Gárdonyi sokoldalúsága: „Falu-pártisága alakítja ki magyarság-látását, mely főképp történelmi regényeiben domborodik ki” (Szerb Antal 1943: 439).

A kommunizmusban a marxista irodalomkritika nem tudott mit kezdeni Gárdonyi Isten-hitével, miszticizmusával, pszichologizmusával, de haza- és népszerűségét elismerték, s életművét alapvetően méltóképpen kezelték, sőt úgy vélték, hogy „helyretették”.

Sík Sándor elemzéséről nem volt a marxista irodalomkritikának jó véleménye: „A máig kísértő, félreértett Gárdonyi portré kialakításában különösen jelentős szerepet játszott Sík Sándor egyébként kitűnő művészi elemzésekben gazdag Gárdonyi-tanulmánya” (Kispéter 1970: 226). Érthető ez a lakonikus megállapítás (sajnos, nincs kifejtve), végül is Sík Sándor meggyőzően elemzi Gárdonyi istenhitének kialakulását, megerősödését. Ez nem volt aktuális az 1950 utáni években. A Sötér-féle irodalomtörténetben (a „spenótban”) Mezei József rosszállóan ír Gárdonyi miszticizmusáról (pontosabban: azt írja, hogy *A láthatatlan ember* „miszticizmusa ellenére” a legjelentősebb regénye); lélektaniséga romantikus és idealista (911); s azt állapítja meg, hogy az *Egri csillagok* után írásművészete hanyatlak (913). De az összes nagy regény az *Egri csillagok* után születik! Nyilvánvalóan „miszticizmusát”, lélekábrázolását tekinti hanyatlásnak, hiszen a marxista irodalomkritikus számára a társadalom ábrázolása fontos. Történelemábrázolása nem teljes, mert nem ír szociális problémákról; parasztábrázolása sem tetszett, mert nem volt olyan, mint Móriczé (erre az utolsó sorokból következtethetünk). Népiessége mégis megfelelt a hivatalos ideológiának, demokratizmusát hangsúlyozták (például az egri várvédelem kapcsán), még magyarsága és hazaszeretete is méltatást kapott, sőt humoros megjegyzéseit is dicsérik.

Kispéter András alapvetően tárgyilagos monográfiájában azt írja Gárdonyiról, hogy egyszeri jelenség volt a magyar irodalomban, nem tartozott egyetlen iskolához sem, s nem hozott létre iskolát. Ez igaz. De hozzáteszi: művészete átmenetet képez a 19. és a 20. század művészete között, a nép-nemzeti iskola és a Nyugat nemzedéke között (Kispéter 1970: 223). Azzal a megállapításával egyetérthetünk, hogy Gárdonyi egyszeri jelenség, de azzal semmiképpen sem, hogy átmenetet képez Jókai romantikája, Mikszáth anekdotizmusa, valamint Móricz vaskosabb realizmusa és Kosztolányi lélekábrázolása között. Miért volna átmenet? Az *átmenet* minősítésben van valami lekicsinylő. Láthattuk, hogy Sík Sándor a legnagyobbak közé sorolta, méltán és alapos elemzés után.

A *magyar irodalom története* című munka (a „paradicsom”) nem összefüggő irodalomtörténet, hanem tanulmányok halmaza. Egyetlen tanulmány szól Gárdonyiról, mégpedig Györke Ágnes írása az *Egri csillagokról* (2007: 625–637). Ő is felveti a „hanyatlásmítosz” problémáját. Ezt ideológiai alapon jelentette ki annak idején Mezei József. (Egyébként is a hanyatlás divatos irodalomkritikai „toposz”: Jókairól is megállapították, hogy hanyatlik, azután Fried István sikeresen cáfolta, hogy „Öreg Jókai nem vén Jókai”.)

Györke Ágnes tanulmánya bevezetésében megemlíti, hogy a mai irodalmárok hallgatnak Gárdonyiról, de a miértről nem ír. Talán a mai ítéseknek nem tetszik sem eszmeisége, sem stílusa? Talán emiatt hagyták ki a fentebb említett akadémiai kötetből. Mint már írtam: jó volna ismerni az okokat.

Az utóbbi években azonban mintha változott volna Gárdonyi megítélése. Erről tanúskodnak a 2013 szeptemberében tartott jubileumi konferencia tanulmányai (Bednics–Kusper 2015). Szerzőik mintha a „hanyatlás” műveit helyeznék a középpontba: a szerelmet, a lélekregést, a nőalakokat, stílusával is többen foglalkoznak. Olykor mintha visszakanyarodnának a régebbi szakirodalomhoz, például Sík Sándorhoz. De végül is összefoglaló értékelés azóta sem született Gárdonyi művészetéről, s mintha a Györke Ágnes által említett hallgatás folytatódna. Az akadémiai és az egyetemi hallgatásról van szó, a leszármazottak és Eger városa méltóképpen ápolja Gárdonyi emlékét: a dédunoka Keller Péter már ötödik alkalommal rendezett 2019 májusában Gárdonyi-konferenciát Szőlősgyörökön, az édesanya szülőfalujában.

1.3. Térjünk tehát vissza Gárdonyi stílusához, mégpedig stílusának humoros vonásaihoz. „Érdeklődéssel jegyzi a falusi élet mozzanatait, örömmel konstatálja az érdekes apróságokat, az etnográfiai jellegű kuriózumokat, élvezi az egyszerű emberek elevenségét, átérzi lelkük primitív mélységeit, fájdalommal látja hibáikat, félszégeiket, sőt bűneiket, velük érzi a falusi tragédiák megrendülését, fensőbbeséges mosollyal élvezi a jellemek és helyzetek adta falusi komikumot. De a tragikum megrendülését nyugodtabb bölcselkedés csendesíti, a komikum mosolyába felsőbb megértésnek humorba játszó melege vegyül. Mert a lélek, amely a látott jelenségekből életet alkot, egyszerre belülről és fölülről néz” (Sík Sándor 1928: 90).

A humor alapvető vonása Gárdonyi prózájának; nem a komikum (nem a vicc), hanem az a víg-szomorkás humor, ahogyan Arany János megfogalmazta (vö. Adamikné 2017: 428; 2018: 31). Nem véletlen, hogy Sík Sándor tanulmánya több helyén Arany János életérzésével, szemléletével rokonítja Gárdonyit, s igaza van. Olyan bölcs szemléletről van szó, amely oldja a tragikumot, s mosolyt csal az emberek arcára. Egyetlen példával érzékeltetem az *Ábel és Eszter* c. regényből. A történet ismert: Ábel és Eszter szeretik egymást, azzal az elementáris szerelemmel, amelyről Schöpflin Aladár is írt irodalomtörténetében, de nem lehetnek egymáséi. Öregkorukban találkoznak, s Eszter meghívja ebédre Ábelt:

Hallgattak néhány kanálnyit. Aztán Ábel szólalt meg:

– Azt mondtad, *szegedi asszony*, iszen ez nem magyar leves.

– De húslébe főzte bele a borsót, azért magyar. Jó még a fogad, Ábelkám?

E szomorúságokkal elegyes beszélgetés közben jóízűen evőgelődtek-ivógalódtak.

„Szomorúságokkal elegyes beszélgetés” – írja Gárdonyi, de alaphangulata kedves, még örömtelinek is mondható; humora jóságos, de még talán bölcs is: fogadjuk el, ami adatott. A *Titkosnapló*ban írja: „A komikus mű értéke mindig problematikus. Csak az igen finom humor becses. Ha könnyecseppel van megszentelve” (idézi Keller Péter 2015: 114). Egy regénybeli megjegyzését idézem, mely indirekt módon igazolja világérzését: „A francia irodalom még akkor nem árasztotta el állati lehelettel Európát” (*Ábel és Eszter* 271).

Viccet, szójátékot kevésbé alkalmaz: „Minek tanultam én filozófiát, logikát és mindenféle -ikát, -riát és -fiát, elég lett volna tanulnom egy -iát!” (*Láthatatlan ember* 275) A komikum más érzelemből fakad, az elméletírók szerint olykor fölényérzetből, Gárdonyi ezt is tudta: „Az idegen nép látása mindig mulatságos. Az meg éppenséggel gyönyörűség, ha barbárokat láthat a művelt görög: voltaképpen magamagát szemléli, hogy mennyivel különb” (*Láthatatlan ember* 39).

1.4. Példáimat Gárdonyi regényeiből gyűjtöttem, megvallom, mindegyiket szeretem. Magának Gárdonyinak voltak kedves művei. „Ha Gárdonyi Gézáé családi körben kivallatták, miként értékeli a regényét, így nyilatkozott: – Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az Egri Csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem.” (Gárdonyi József 1934 II: 91)

2. A Gárdonyi-regények szerkezetéről

Jókai regényeinek narrációja alapvetően lineáris, de azon belül elágazó, fraktálszerkezetnek neveztem el (Adamikné 2016: 112). A fraktálok szabálytalan szerkezetek, de mégis van bennük rendszer. Olyan ez a szerkesztés, mint egy fa: van törzse, van egy fő ága, s vannak oldalágak, de ezek az oldalágak a főághoz csatlakoznak (a fraktálgeometria Benoit Mandelbrot elmélete). Van rendszer a Jókai-regények vonalvezetésében, de sajátos, nem egyezik a preconcepciók kritikusok elvárásaival, s összhangban van változatos stílusával, melyben minden árnyalat fellelhető, a romantikus tirádától az egyszavas mondatokig. Ezzel szemben a Gárdonyi-regények narrációja puritán, elágazások nélküli, egyenes vonalú, összhangban van rövid mondatos, pergő párbeszédes stílusával.

Az *Egri csillagok* szerkezete bonyolultabbnak tűnik a többi regényénél, némelyek elágazónak ítélik, de nincs így: az események egymást követik, s végül is minden Eger felé tart. Ez általános vélemény a szakirodalomban. A többi regény szerkezete tömören egyenes vonalú. A lényegen a keretes szerkezet sem változtat, az egyenes vonalú elbeszélés olykor keretbe van foglalva (*Szunyoghy Miatyánkja*, *Az a Hatalmas Harmadik*). A lényegen az sem változtat, ha az elbeszélő az egyik szereplő (Zéta, Jancsi fráter). Több művében azonban megfigyelhetünk egy érdekes szerkesztést, amelyet **búvópatak-technikának** neveztem el.

Az *Ida regényében* – fokozatosan alakulnak az érzelmek: Csaba szeretettel néz Idára: „A szeme néhány percig meleg sugárral pihent Idának nyugodt és tiszta arcán. Talán akkor nézte meg először. De aztán megint elhidegült. – Gyerünk hát: ebédeljünk.” (189) Később „kedves, jó Idának” szólítja, Ida megstoppolja Csaba zoknijait, takarítja a műtermét stb. Ezt a folyamatot gondosan feltárja tanulmányában Szikszainé (2015: 111–132).

Úgy tűnik azonban, hogy Gárdonyi többi regényében is alkalmazza a fokozatos érzékelés technikáját: először alig érzékelhető utalást olvasunk, majd egyre több és fajsúlyosabb utalást. Az egész rendszer jól megszerkesztett fokozás, ezzel együtt indokolása egy végső cselekedetnek, mondhatjuk: konklúzióknak. Az utalások **jelek**, amelyekre ajánlatos az olvasónak figyelni. A lényegét jól fejezi ki a búvópatak-technika elnevezés. Nézzük a bizonyítást.

Az *Egri csillagokban* Hegedűs árulása fokozatosan bontakozik ki. Megvannak az előjelei szokatlan gondolkodásmódjában, utána bomlasztó beszédeiben, végül a folyamat kulminál az ellenség bevezetésében. Első említése a kurd fogoly kihallgatásakor történik. Már zuhannak be az ágyúgolyók. „Az ülők mindnyájan fölkeltek. Hegedűs elment.” (391) Nem tudjuk, miért (talán félelmét nem képes leplezni). Később arról filozofál, hogy „Hol van az megírva, melyik törvényben, hogy védje valaki az anyját?” Gergely úgy válaszol, hogy isteni törvény az anyaszeretet, az anyaszeretet és a hazaszeretet pedig egy. Erre Hegedűs nem válaszol. (453) A törökök bekiabálnak, a várbeliek fenyegetéseiket hazugságnak tekintik. „De

hátha nem hazudnak?” – mondja Hegedűs. Ez már destruktív megjegyzés, Gergely felháborodik, össze is szólalkoznak, sőt kardot rántanak. (458) Majd Hegedűs a katonáknak arról beszél, hogy ostromkor dupla fizetés jár; ezt Sárközi jelenti. Másnap Hegedűs ezt Dobónak is elmondja. Dobó leteremti, nem engedi a suttogó propagandát, „a várban semmiféle settegetésnek-sugdósodásnak helye nincsen.” (466) Dobó ezután figyelgeti Hegedűst. (469) Rövidesen jelenti Sárközi Mecsseynek, hogy mozgolódás van a víztározónál, Hegedűs bevezette az ellenséget. (471. kk.) Hegedűst elfogják, felakasztják.

A *Láthatatlan emberben* Emőke érzelmeit sokáig nem ismerjük, fokozatosan derül rájuk fény. „Ha anyám bejön, beszélj Átilláról. Szép lehetett, mikor megjelent a sereg előtt aranyos sisakban... Oh, beh szép lehetett az az ember! szép, mint valami földön járó isten!” – kérleli Zétát. (319) Később Zéta azt mondja Emőkének, hogy Átilla öregedett: „három év mulván vén ember lesz.” „Soha! – mosolyodott el. – Ha olyan fehér lesz is, mint a galamb. Átilla mindig fiatal marad. Olyan ő, mint a fűben járó görög istenek. Olyan, mint nézd ott a fali szőnyegünkön Áresz, aki leszállt a felhőkből és páncélt öltve küzdött a hadakban. Nem látod-e a szemében azt az erőt, amelyhez hasonló más ember szemében nincsen!? Ha haragszik, még a falevelek is remegnek. Ha mosolyog, még a felhők is megnyílnak.” (327) Nemsokára kimondja reménytelenségét: „Zéta, mi szomorúbb a halálnál? Csak bámultam. Mit is szólhassak az ilyen kérdésre? Ő maga felelt. A fejét ingatva bámult maga elé: Az élet.” (334) Végül elkíséri a halálba Átillát.

Átilla jelleme is fokozatosan bontakozik ki: eleinte valóban szoborszerű, de azután végtelenül érdekes mosolya fokozatainak leírása, tánca, igazságossága, például pénzt ad a tíz árvával menekülő özvegynek (228); diplomatikus viselkedése a csata előtt, hatásos, rövid beszéde, seregszemléje, küzdelme a csatában:

Átilla sebes vágatást száguld végig a seregek vonala előtt. Néhol megáll és szót vált a vezérrel. Néhol lelkesítő szavakat kiált a seregnek:

– Hunok vagyunk! – kiáltja a mi seregünk előtt, – ma is megmutatjuk!

Micsoda erő van ebben a hangban! Micsoda erő a szeme villanásában, feje vetésében. Micsoda öröm látni egy embert, aki mintha nem is ember volna, hanem valami oroszlán-isten emberi testben. (257)

Igaz, hogy Zéta első benyomása róla az, hogy szoborszerű – ezt hangsúlyozza Eisemann (2015: 53) –, ám az elszórt említésekéből összetett, lenyűgöző jellem bontakozik ki.

A *kürtben* Zsuzsika dacosan nem vesz tudomást sem Átilla hadba vonulásáról, sem megérkezéséről – de ez is azt jelenti, hogy rá gondol. Figyeli az újságot, titokban olvassa a háborús híreket. Mi közöm vele? – mondogatja. Olvassa Átilla nevét a Városunk hősei rovatban. „Ej, mi közöm vele! – ismétli. Elsápad, mikor Átilla háromszor szólítja. Végül visszatér a toronyba, mert „Ő akarja”.

A *Szunyoghy Miatyánkjában* a második feleség, Margit hűtlenségére is fokozatosan derül fény. Elégedetlen a házukkal, szépnek tartja Cselkeyék kávé szervizét, Cselkey költeményeit (145). Cselkeyné halála napján naplót kezd írni, sztenogramos naplót, a férj furcsállja, de elfeledkezik róla (151). *Könnyes szemmel csókolta a kezemet* – olvassa később a naplóbejegyzést. Azon csodálkozik, hogy hiányzik a *meg* szócska. (153). „A gyanú azonban olyan, mint a taplóba esett szikra, ég tovább. Lassan, beljebb-beljebb, elnyomhatatlanul” (170). Margit délutánonként kilovagol. „S akkor egyszerre mintha villám lobbant volna el a fejemben. Miért nincs itt Cselkey délutánonként soha?” (159) Végül megbizonyosodik, s „lezárja” életének ezt a szakaszát.

Az *a hatalmas harmadikban* Mariska problémája is fokozatosan derül ki. Bátor lépéssel követi Miskát, bár a férfi nem tud elválni züllött feleségétől. Összeköltöznek, de az ágyát felviteti anyósa szobájába. Később az ágy lekerül, de mindig kitér a házaseset elől. A férj végül magyarázatot kér, s akkor a nő megvallja: nem akarja, hogy az esetleges gyerek szegényben éljen, az anyja nevét viselje. Ennek a lehetetlen helyzetnek nincs más feloldása, mint a beletörődés (bár meglehetősen kétértelmű a regény lezárása).

Az *Öreg tekintetesben* mutatkozik meg legmeggrázóbban a bűvópatak-technika (tulajdonképpen itt vettem észre először). Tudjuk, hogy a szeretet hiánya, a részvétlenség, a ridegség az oka az öreg öngyilkosságának. A részvétlenségre az elszórt utalásokat mintegy tucatnyi helyen észleljük, a regény közepétől egyre sűrűbben; s egyre visszataszítóbbak: a fokozás itt is érvényesül.

Először áttételesen mutatkozik meg a részvétlenség: az öreg a beteg asszonyról érdeklődik: „Tudom is én!” – felel az inas. (74)

Úgy beszéltek az öregről, mint valami gyerekről. (101)

„A bácsit nem szabad beeresztenünk többé a zsúrnapon” – mondja Bárányné „felleget” arccal. (130)

Elfogyott a pénze, pénzt kér. „A szemek elnyilottak az asztalnál”, „A szavára tehát percnyi köves csendesség volt a felelet”, „A család megütődve nézett reá”. (135)

„A bácsi sok pénzt költ” – mondja Bárányné. „Az öreg a második gyermekkorát éli” – jegyezte meg ridegen az orvos. (137)

Az öreg, fősvény Mayer „nem segíti ki zavarából”. (160)

„És a kabátja zsebébe dugta a húszkoronást” – a lánya. (168)

„Leszállították a havi díjat tíz koronára.” (167)

Végül a család viselkedése a durvaságig fokozódik: Vén marha! – kiáltja a doktor. „Éktelen dühvel meresztette vérben forgó szemét az apósára.” (178)

Ezután következik be a „megoldás”, az öngyilkosság.

Nem értek egyet Z. Szalai Sándor azon véleményével, hogy az öreg Csurgó anakronisztikus, groteszk figura, a letűnt világ embere (Z. Szalai 2001: 59).³ Az igaz, hogy ódivatú a ruházata, a negyvennyolcas időket idéző atilla. Ám a környezet rendkívül lehangoló, elsősorban a család. Morális értelemben más az öreg tekintetes, s nemcsak arról van szó, hogy a lelkiismeretlen vő elkártyázta az örökséget. Kulcsjelenet az órásné temetése körül kibontakozott vita:

– Nem azért, apácskám ... Tudjuk, hogy irgalmasszívű. Csak szokatlan ez a fővárosban.

– Mi szokatlan? Az irgalmasság? Nem bánom én, ha szokatlan is. Ha a fővárosnak szokatlan, én nem vagyok főváros! Én csak Csurgó Károly vagyok. Az asszony az én betegem volt, hát én temetem el! (137)

Keller Péternek van igaza: „Dédapám a tanítói és az írói hivatást egyaránt apostolkodásként élte meg. Tanítóként és íróként feladatának tekintette, hogy a rábízottakkal megismertesse Istent, bevezesse őket az emberszeretet tudományába, és képessé tegye a teremtett világ csodáinak felismerésére. [...] Az *öreg tekintetes* című írása az én olvasatomban

³ Azt is nehéz elhinni, hogy Zéta szavaiban Gárdonyinak Bánffy-rezsim-ellenessége tükröződik (uo. 47).

erről szól” (*Az emberszeretet tudománya*. Mértékadó 2019. április 1–7, interjú). Ez a fő olvasata ennek a szomorú regénynek. A másik a gyökértelenség: elpusztul a növény, ha a gyökerét elvágjuk; elpusztul az ember, ha sehová sem kötődik.

Gárdonyi regényeiben tulajdonképpen viselkedést érzékelünk, mint az életben, s fokozatosan jövünk rá a tartalomra. Mégpedig jelekből. A jeleket észleljük, ráébredünk a tartalmukra, s a jelekből vonunk le következtetéseket. Vannak cáfolhatatlan jelek, s vannak cáfolható jelek – írja Arisztotelész (*Rétorika* 1357b). Gárdonyi regényeiben zseniálisan alkalmazott érvelési technikáról van szó: fokozatosan válnak a jelek a valószínűségből cáfolhatatlan bizonyossággá.

Ám a jelek alkalmazásának van egy mélyebb hagyománya, mégpedig a keresztény hagyományban. Szent Ágostontól származik a jel meghatározása: „jel mindaz, ami önmagánkívül mást is jelent”. Ő a Bibliát tekintette jelnek. De a jelek mindenütt felbukkannak, közvetítenek, irányítanak. A kereszt jelét követte Nagy Constantin, jeleket követtek a szentek. Lehetséges, hogy a jelekből való olvasás mélyebb gyökerű Gárdonyi regényeiben: istenhitének bizonyítéka? A jelek vissza-visszatérő alkalmazása, a bűvópatak-technika spirituális gyökerű? Minden bizonnyal, bár erre csak közvetett a bizonyíték. De bizonyíték lehet az író nyilatkozata, térjünk vissza a mottóhoz: „Pedighát voltaképpen minden regény az író élete története. Akármiféle személyek is szerepelnek a regényben, a szívök mindig az író szíve.”

Lehetne elemezni az öreg tekintetes környezetét. A lánya összetett személyiség: részvétet érez apja iránt, szereti őt, de ugyanakkor férjét sem tagadhatja meg. Ő is inkább áldozat. Lehetne elemezni a szegények, az áldozatok világát. A rideg, önző, kártyás vő külön világ, s külön világ a sznob társaság. A lecsúszott arisztokraták, a lelkiismeretlen hírlapírók egy másik réteget képviselnek. Azután az inas, a házmester, a vice és a többiek is egy érdekes, köztes réteg. Egyszerűnek tűnik egy Gárdonyi-regény, de a kevés, találó szóval, a szoborszerű, plasztikus jellemzéssel sokat mond, s a mélyben nagyon is bonyolult. (Zárójelben jegyzem meg: megpróbáltuk annak idején több írását is betenni alsó tagozatos olvasókönyvekbe, de feladtuk: rájöttünk, hogy az egyszerűnek látszó szöveg nagyon is bonyolult. Nagyobbakkal, középiskolásokkal viszont olvastatni kellene: „üzenete” félelmetesen korszerű: korszerű a férfi-nő viszony ábrázolása, az ember láthatatlan, azaz megismerhetetlen gondolata stb.)

Összefoglalva: az irodalmároktól örökölt előítéleteket: a hanyatlás vádját, valamint művészetének átmenetinek tartott jellegét bizton megcáfolhatjuk. Plasztikus jellemábrázolása, ritmikus prózája sajátos, elsősorban egyedi szóalkotások jellemzik. Humora összetett: víg-szomorkás, az esztétikai fogalom Arany János-i értelmében. Regényeinek narrációja látszólag egyszerű, lineáris, de a mélyben nagyon is összetett: jelek alkalmazása, a bűvópatak-technika jellemzi. A jelek alkalmazása pedig kapcsolatban van istenhitével. A könnyed felszín mögött súlyos mondanivaló rejtezik: minden idők minden embere számára. Sok irodalmár hangsúlyozza, hogy Gárdonyi egyedülálló óriás, de sajátosságát nem ragadják meg. Egyedi szavai Jókainak is vannak, tömegével. Rövid mondatokat, rövid mondatos dialógusokat Jókai is, Móricz is alkotott. A jelekre épülő narráció, mégpedig fokozásos módon, valóban sajátja, s leginkább ettől egyedülálló. Gárdonyi egyedülálló klasszikus, s ezt a hivatalos köröknek is el kellene végre ismerni.

A felhasznált irodalomból

Adamikné Jászó Anna 2016, *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.

Adamikné Jászó Anna 2017, Az érvelés humoráról. *Magyar Művészet*. 1. sz. 41–50.

Adamikné Jászó Anna 2017, Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr*. 141. évf. 4. sz. 426–465.

- Adamikné Jászó Anna 2017, Arany János és a retorika. Az érvelés humora Arany János költeményeiben. *Hungarológiai Közlemények*. 2. sz. 1–18.
- Adamikné Jászó Anna 2018, Az elmeél (acumen), a komikum, a humor és a nevetés (risus). Hozzászólás egy bonyolult témához. *Századvég* 87. 5–39.
- Adamikné Jászó Anna 2018, Az érvelés és a stílus humora Gárdonyi regényeiben. I., *Anyanyelv-pedagógia*. XI. évf. 3. sz. 5–23., II., 4. sz.
- Bednancics Gábor – Kusper Judit szerk. 2015, *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Eisemann György 2015, A láthatatlan ember és a látható nyelv. Gárdonyi Géza regényéről. In: *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Szerk. Bednancics Gábor – Kusper Judit. Budapest: Ráció Kiadó, 45 – 60.
- Gárdonyi Géza 1938, *Magyarul így!* Budapest: Dante Könyvkiadó.
- Gárdonyi József 1934, *Az élő Gárdonyi. I–II*. Budapest: Dante Könyvkiadó.
- Györke Ágnes 2007, Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig. In: *A magyar irodalom története 1880-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Budapest: Gondolat, 625–637.
- Keller Péter 2015, *Az élő Gárdonyi-arc*. Budapest: Szent István Társulat.
- Kispéter András 1970, *Gárdonyi Géza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kovács Gábor 2015, A Gárdonyi-novella poétikája. *Mesterkönyvek faggatása*. Szerk. Bednancics Gábor – Kusper Judit. Budapest: Ráció Kiadó, 205–230.
- Mezei József 1965, Gárdonyi Géza. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. 4. kötet. Szerk. Sőtér István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 901–914.
- Pécseli Király Imre 2017/1639, *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Budapest: Anyanyelv-apolók Szövetsége – Trezor Kiadó.
- Perelman, Chaïm 2018/1977, *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Budapest: Tinta könyvkiadó.
- Schöpflin Aladár 1990/1937, *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- Sík Sándor 1928, *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest: Pallas Rt.
- Sík Sándor 1942, *Esztétika I–III*. Budapest: Szent István-társulat.
- Z. Szalai Sándor 2001, *Sors és történelem. Tanulmányok Gárdonyi Gézáról*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- Szekér Endre 1975, *A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. Nyelvtudományi dolgozatok* 17. Budapest: ELTE
- Szerb Antal 1943, *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- Szikszaíné Nagy Irma 2015. Párhuzamos lélekrajzok nyelvi-stiláris vetületei Gárdonyi Géza Ida regénye című művében. In: *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Szerk. Bednancics Gábor – Kusper Judit. Budapest: Ráció Kiadó. 111–132.
- Vértessi Aranka 1910, *Gárdonyi nyelvéről*. Budapest: Markovits és Garai könyvnyomdája.

Elsődleges források

- Dante-kiadás: Öreg tekintetes, Isten rabjai, Láthatatlan ember, A kürt
 Ida regénye, Szépirodalmi 1963; Hosszúhajú veszedelem, Szépirodalmi 1978
 Egri csillagok, Ifjúsági Könyvkiadó 1955
 Az a Hatalmas Harmadik, Szunyoghy Miatyánkja, Ábel és Eszter, Unikornis, é. n.